

МАРКО НЕДИЋ

КРИТИЧКА РЕТРОСПЕКТИВА ИДЕОЛОШКОГ ЧИТАЊА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

САЖЕТАК: У раду се разматра појам идеологије као лажне свести и идеологије као погледа на свет и културу. Идеологија као поглед на свет укључена је у свако књижевно дело од најранијих времена до данас, а у српској књижевности од средњовековног доба, преко народне књижевности, књижевности просвећености, романтизма и реализма, до модерне књижевности између два светска рата и књижевности друге половине 20. века. Права идеолошка критика у данашњем значењу у првом реду се односи на политичко читање и тумачење књижевности као скупа идеја и тема које су у функцији једне идеолошко-политичке опције у одређеном времену, а мање поетике књижевности и објективних уметничких вредности тумачених дела. У раду је посебно наглашен утицај идеолошког читања књижевности на рецепцију многих међуратних српских писаца чије политичке ставове је радикално осуђивала идеолошка књижевна критика по завршетку Другог светског рата, као и на писце друге половине 20. века који су модернизовали српску књижевност тога времена. У последњим деценијама 20. века идеолошко тумачење књижевности било је наглашено у такозваној политички коректној књижевности и одговарајућем идеолошком тумачењу таквих дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: идеологија као лажна свест и као поглед на свет, идеолошко тумачење књижевности од старе до савремене српске књижевности, С. Марковић, Ј. Скерлић, културна политика, идеолошке осуде књижевности и уметности, политички коректна књижевност.

Идеолошко читање и тумачење српске књижевности у нашем времену знак је њене отворене инструментализације и намере да

буде и остане под утицајем само једног начина мишљења и књижевне праксе, које је најчешће у служби владајуће политичке опције или оних појединаца који култури и књижевности нашег националног простора желе да наметну своје искључиве ставове. Идеолошко тумачење књижевности, међутим, посматрано у општијем контексту, донекле и у данашњем времену, може да има и много шире значење од оног које углавном има данас. Са те стране посматрана, идеологија као могући колективни, класни или индивидуални поглед на свет, на друштвене облике живота и на актуелну стварност, скуп је идеја о оптималном функционисању друштва, заједнице и појединаца у непосредној стварности и у предвиђању будућности. У том случају и књижевност, као једна од изабраних индивидуалних пројекција стварности, нужно условљена њеним општијим контекстом и испуњена идејама, ставовима, субјективним настојањима, доживљајима различитих садржаја стварности, стваралачким духом појединаца и општим духом и сензибилитетом времена у којем настаје, у суштини је такође идејно и идеолошки иницирана, јер произилази из одређеног погледа на свет и на саму књижевност, и зато може бити тумачена из перспективе много ширих значења идеологије од уобичајених. Такво тумачење притом, приближававајући се филозофском, социолошком или културолошком приступу, није у супротности са основним интенцијама књижевности. Треба такође нагласити да идеолошко читање и тумачење књижевности није одлика само данашњег времена, јер оно у другим видовима постоји одувек, откада се књижевност ствара, пише, слуша, чита и тумачи, од Хомера и Библије, и од Платона и Аристотела до наших дана.

С друге стране, идеологија је лажна, инструментализована, искривљена свест, како је означавају либерални и леви интелектуални кругови, и како се она у данашњим условима, када је реч о уметности, култури и књижевности, најчешће користи. Тумачење књижевности из идеолошке перспективе с таквим значењским предзнаком већ на први поглед је непотпуно, у доброј мери инструментализовано и најчешће политички мотивисано, и није засновано на суштинским одликама саме књижевности и њене естетске, интелектуалне, психолошке и у основи њене хуманистичке функције. Књижевност је у нашем културном и друштвеном контексту обележена идеологијом у оба њена значења, у актуелном, оном које је своди на функцију политичког средства одређених интересних кругова, и у другом, које је посматра као могући облик ширег, контекстуално виђеног духовног и културолошког процеса.

Идеолошки мотивисан поглед на књижевност у нашим условима постоји још од средњовековног времена, од житија владара

и светаца, која су била условљена наглашеним идеолошко-религијским погледом на свет и на његове изразе у колективној сфери, којима је у том времену индивидуална и стваралачка свест била максимално подређена. Једним делом је таква у том и доцнијем времену и усмена књижевност, више епска поезија, јер је била обележена снажним патриотским и ослободилачким осећањем, мање проза, а готово нимало лирска поезија, која је највећим делом изворно имала егзистенцијалну и естетску а не идеолошку мотивацију. Слично је у извесној мери било и у доцнијим књижевним временима, у епохи просвећености, класицизма, романтизма, чак и реализма, у којима је и сама књижевност имала своје идеолошки мотивисане захтеве, норме и сугестије, које су само јаке стваралачке индивидуалности превазилазиле изразитошћу и естетском оствареношћу свога књижевног рукописа. Тако су своју књижевну идеологију, али не само њу, него и културну, националну, језичку и другу имали Доситеј и Вук, Његош и Стерија, Змај и Јакшић и многи други писци.

Већ од реализма, међутим, у нашим условима, идеолошко читање књижевности у данас преовлађујућем значењу отворено је иницирано ставовима Светозара Марковића и његовом нормативном естетиком примењеном у критичком тумачењу тадашње романтичарске поезије, да би доцније, поред критичке делатности Љубомира Недића, донекле и Лазе Костића из другачије књижевнометодолошке перспективе, једним важним делом било настављено критичарском и историографском активношћу Јована Скерлића. У његовим критикама нових остварења српских писаца на почетку 20. века, такође и у *Историји нове српске књижевности*, у многим се случајевима осећа идеолошко-политичка мотивација у процењивању вредности и значаја појединих писаца. Није реч само о Дису, Исидори Секулић или Сими Пандуровићу, него и о једном броју ранијих аутора, као што су Лаза Лазаревић, Стеван Сремац и многи други, чија политичка оријентација му није била по вољи. Један број таквих писаца, као што су Драгутин Илић, Лазар Комарчић или Пера Тодоровић, које он није довољно ценио ни из естетских разлога, нису, као ни Дис, ни нашли место у његовој *Историји нове српске књижевности*. Скерлићева књижевна идеологија, његов прагматички дух и еволуционистички погледи на друштво и културу, ипак га нису онемогућавали да о појединим аспектима негативно оцењиваних писаца пружи изузетно тачне критичке анализе.

У међуратној књижевности, у првој деценији, када је модернизам у уметности доживљавао велики полет а његове идеје отпор конзервативних кругова и појединаца, идеолошке разлике међу

писцима, бар у првој међуратној деценији, нису јавно биле тако изражене као што су биле поетичке, али и нова и стара поетика у основи су имале свој поглед на свет и на непосредну стварност. Имале су, дакле, поред естетске и своју идеолошку мотивацију, па је и њихова активност донекле била њоме условљена и стога негативно оцењивана од поетичких и идеолошких противника. У другој међуратној деценији ствар се умногоме променила. Иако су, у крајњој линији, назнаке идеолошког тумачења књижевности могле постојати и међу авангардистима, пример за то су надреалисти који су отворено прихватили левичарску идеологију, права борба између аутора грађанске књижевности и социјалне литературе тада је, наводно у име поетике, неретко и с јасније изреченом политичком мотивацијом, појачавана до крајњих могућности. Поларизација међу писцима управо на идеолошком и политичком нивоу постала је у том времену много изразитија. То се веома јасно осећало и у књижевном животу, у часописима и листовима и њиховој изразитијој полемичкој оријентацији, такође и у књижевној критици, у којој су, поред описне и вредносне анализе, били доста наглашавани и политички моменти. У оригиналним књижевним остварењима отворене полемичности са идеолошком основом било је знатно мање, мада је и у њима она била значајно тематски и семантички мотивисана.

Међуратна социјална књижевност у нашим је условима била критички расположена према постојећој стварности јер је априори била инспирисана револуционарним идеолошким циљевима совјетске културне пропаганде, донекле и левих интелектуалних идеја европских писаца с краја прве и током друге међуратне деценије. Али када је по завршетку Другог светског рата комунистичка идеологија, као победничка, постала званична и у нашој земљи, социјална књижевност је, опет под видним утицајем совјетског културног и стваралачког модела, преображена у социјалистички реализам. Он у том времену, од четрдесет пете па до почетка педесетих година, није, међутим, био критички оријентисан према друштву и његовом политичком систему, као што је то било у међуратном периоду, већ га је посматрао и литерарно обликовао искључиво афирмативно, јер је такав друштвени систем одговарао оствареним револуционарним циљевима политичке елите и самих писаца који су јој се приклонили.

У тадашњој српској књижевности, па и у савременом стваралаштву, идеологија је постала много више од система идеја и вредности које се односе на оптималне облике постојања и функционисања друштва, културе и стваралаштва. Другим речима, она се управо тада у пуном значењу показала као такозвана лажна,

искривљена, диригована свест, која је о садржини и функцији књижевности и уметности, о вредности појединих књижевних остварења, о путу којим књижевност треба да иде и нормама којих треба да се држи говорила изводећи их не толико из поетичких колико из тематских, садржинских или идеолошки мотивисаних значењских елемената књижевног дела. Социјалистички реализам, који је срећом код нас кратко трајао, био је најпогоднији облик за афирмативне идеолошке оцене засноване на промоцији прокламованих социјалних и хуманистичких вредности, управо у том времену у великој мери неостваривих. Стога је сваки покушај модернизације књижевног израза био предмет негативно мотивисане критике, а идеолошко читање у оба смера, афирмативном и оспоравајућем, нужно је поистовећивано с политичким читањем, са оним што је политичкој елити тадашње наше средине отворено служило у прагматичне и пропагандне сврхе.

Тада су идеолошка критика и културна политика из јасних политичких разлога из књижевне сфере и из критичке и читалачке рецепције за дуже време искључиле многе значајне међуратне српске писце, од Милоша Црњанског, Јована Дучића, Драгише Васића, Растка Петровића, Григорија Божовића, Станислава Кракова, Светислава Стефановића, Александра Илића, до Момчила Настасијевића, Љубомира Мицића, Тодора Манојловића и многих других аутора, углавном модерне и иновативне поетичке оријентације, чији политички ставови, међутим, између два рата или у току Другог светског рата, готово независно од њихове поетике, нису одговарали идеолозима новог политичког система. Познати есеј Марка Ристића „Три мртва песника” само је један од знакова таквог, идеолошки мотивисаног читања књижевности. (Слично се у данашњој Босни и Херцеговини дешавало с тумачењем Андрића, а на Западу са односом према Петеру Хандкеу, поготово у жеку одлуке о додељивању Нобелове награде његовом књижевном делу.)

Очекивани апологетски став према новом друштву и његовој политици највише је онемогућавао објективно и непристрасно процењивање нових остварења тадашњих савремених писаца, да би уместо објективности на књижевну сцену отворено ступила права идеолошка и догматска интерпретација и доживљај књижевности. Типични примери за такву врсту рецепције биле су негативне критичке реакције познатих старијих критичара на иновативна књижевна остварења тада младих аутора, на пример Милана Богдановића на поезију Васка Попе, или Велибора Глигорића на прву приповедачку књигу Миодрага Булатовића, чак и неких млађих критичара на први роман Гроздане Олујић. Тој врсти идеолошког тумачења, које је чињено са оправдањем да таква дела, макар

била и поетска, не изражавају довољно објективно и оптимистично савремену стварност и њену сложену егзистенцијалну слику, писци су у том и доцнијем времену на разне начине, најчешће у некој врсти стваралачке аутоцензуре или алегорijske параболе, покушавали да се одупру. Негативне критичке оцене, не поетичке већ типично идеолошке природе, углавном су упућиване писцима модернијег књижевног израза, који су нешто доцније, према термину Свете Лукића, називани припадницима социјалистичког естетизма. Настављајући традицију међуратне српске књижевности и ослањајући се на модерну западноевропску и америчку литературу, која је у том времену код нас, после идеолошког раскида с политиком па и културом Совјетског Савеза, интензивно превођена, ти писци су се ослобађали од доктринарне тенденциозности социјалистичког реализма, тематски ширили и морфолошки богатали свој израз и у новој, модернизованој варијанти књижевности видели могућност за измењену и аутентичну естетску функцију и значење уметности и културе.

Иако је и поред либерализације политичких прилика у тадашњој заједничкој држави борба за модерни књижевни израз трајала и даље, однос конзервативне, углавном политички усмераване књижевне критике, која је, парадоксално, себе сматрала напредном, и даље је остао негативан према модерном књижевном изразу. (То се и у нашој новијој и савременој књижевности такође повремено дешавало, иако је управо у другој половини 20. и у прве две деценије 21. века она као аутономна област човековог стваралачког духа, која се у одређеној мери изборила за своју аутономну позицију у култури, морала бити ослобођена таквих захтева.) Из идеолошке друштвене, тачније из политичке перспективе од педесетих до осамдесетих година претходног столећа повремено су оштро оцењивана поједина важна остварења тадашње књижевности и уметности. У сликарству је, између осталих, под удар такве критике дошао Мића Поповић, у филму Живојин Павловић, у књижевности такође многи аутори, и то не само у прози, где их је било највише, него и у другим жанровима, од Бранка Ћопића и његове „Јеретичке приче”, Владана Деснице и романа *Зимско љетиовање*, који су углавном оспоравали поједини хрватски књижевници, преко Добрице Ћосића и *Времена смрти*, Слободана Селенића и романа *Писмо-џлава*, Антонија Исаковића и *Трена 2*, Мирка Ковача и *Рана Луке Мешћерковића*, Ивана Ивановића и *Црвеног краља*, све до Данка Поповића због *Књиже о Милућину*, Горана Петровића због *Одбране и пројаси цркве Свејога Сјаса*, Мирослава Тохоља због приповедачке књиге *Венчање у возу* и других. (Оспоравање *Гробнице за Бориса Давидовича* Данила Киша имало је

другачији ток и резултат, јер је изазвало важну и теоријски аргументовану полемику самог Киша у *Часу анатомије* и Драгана М. Јеремића у *Нарцису без лица*.)

У позоришту, после забране Бекетове драме *Чекајући Годоа*, најдрастичнији пример идеолошког суда било је скидање с репертоара драматизације романа *Кад су цветале тикве* Драгослава Михаиловића, у поезији су то били напади на збирку *Вунена времена* Гојка Ђога и суђење самом песнику и на *Источнице* Љубомира Симовића, а у књижевној критици и есејистици најиндикативнија је била осуда Милована Ђиласа књиге о Његошу Исидоре Секулић, Елија Финција есеја Милана Кашанина *Судбине и људи* и политичко оспоравање *Послератне српске књижевности* Предрага Палавестре, које је у првом реду долазило из Сарајева. Такође су, због појединих књижевно-публицистичких прилога, забрањивани поједини бројеви књижевних часописа и новина, *Студентија*, *Видика*, *Нове мисли*, *Сведочанства*, *Младости*, *Књижевних новина* и других, не само у времену изразите идеологизације културе него и доцније, иако тада много ређе. Забране и негативне критичке оцене писане из идеолошке перспективе мотивисане су тзв. одбраном социјалистичких вредности, које то најчешће нису биле, а у суштини су означавале одбрану тадашњег актуелног политичког режима и његових догматских заговорника.

С друге стране, критичка афирмација одређеног тематског усмерења нових књига такође је из идеолошке перспективе у појединим случајевима, иако се то на први поглед није могло приметити, мотивисана потребом за одбраном и уметничком потврдом политичког система и политичких опредељења појединаца, а не за анализом остварених књижевних вредности. Такође се у том контексту наглашеније испољавало постојање латентне негативне критике, тачније речено усмене негативне критике, која и даље траје и која се у данашњем времену, када се ради о писцима који су мање или више активни у друштвеном смислу, испољава априорним игнорисањем њихових књига. Таква критика готово подједнако долази и од заговорника традиционалног и модерног, стандардног и актуелног поетичког концепта књижевности и уметности. Та појава је важна могућна тема не само наше данашње књижевне критике, него и социологије књижевности, психологије стваралаштва и културе уопште.

И у актуелном времену, које је још обележено драматичним историјским променама с краја претходног века, такође се у нашем културном простору повремено идеологизује књижевна критика, као и сама књижевност. Зато од трауматичних осамдесетих и деведесетих година па до данашњих дана, посматрано и из етичке

и хуманистичке а не само из књижевнокритичке перспективе, нема велике разлике између идеолошког читања књижевности и идеолошке, односно политички коректне књижевности, како се једно активно усмерење идеолошке књижевности данас означава и вреднује. Политички коректна књижевност засад је последња, или тачније најновија фаза идеологизације књижевности у негативном смислу. Захтеви за стварањем политички коректне књижевности понављају оно што су у ранијим деценијама, најотвореније у време социјалистичког реализма, па и доцније, били захтеви за стварањем такозване ангазоване и идејне књижевности, у којој је била наглашена њена друштвена тенденција. За браниоце соцреализма подразумевало се да се идејност односи на уметничко представљање стварности које својом садржином и такозваном поруком користи званичној идеологији, њеној непосредној политичкој пракси и прокламованој културној политици. Данашња политички коректна књижевност, међутим, као ни њени тумачи немају моћ и амбицију, као што то нема ни неко друго стваралачко усмерење, да отворено и програмски утичу на културну политику друштва у целини, јер је оно веома разнолико. Они своје деловање зато пројектују према мањим културним групама или према појединцима код којих могу остварити одређени утицај.

Како у данашњем времену, а тако је било и у ранијим периодима, код нас не постоји дефинисана званична и јасна културна политика, остваривање, чак и наметање одређене врсте књижевног утицаја углавном су преузимале неформалне поетичке и интересне групе, које су најчешће биле мотивисане политичким опредељењима својих припадника. Подржавали су их и медији сличних ставова о друштву и култури, издавачи који су објављивали и који и даље објављују само изабране ауторе и који вредном сматрају само једну врсту књижевности, жирији који награђују искључиво писце једне поетичке, а то најчешће значи и одређене политичке оријентације. Притом се, што можда има најдугорочније негативне последице по саму књижевност, у највећем броју случајева само једна врста књижевног текста, она која заговара искључиво политички коректну садржину, сматра модерном и етички исправном. Ипак је у нашој средини таква врста књижевности и њеног тумачења из сличне интелектуалне и етичке перспективе сувише кратко трајала и није имала представнике већег књижевног значаја да би нанела видљивију штету самој књижевности, али она ни данас није у потпуности нестала, поготово није нестала из појединих информативних културних медија.

Таква књижевност иницијално је избегавала велике књижевне и познате егзистенцијалне, моралне, психолошке, емотивне и

интелектуалне и друге теме, које су биле основа класичне и модерне књижевности 20. века. Између осталих је игнорисала и значајне теме из историје и прошлости и теме такозваних друштвених разлика између књижевних протагониста у било ком виду да су се појављивале, чак и онда када су сугерисале примерене аналогije са савременошћу. У истом контексту посматрана, она је као адекватан израз нове културе и измењеног сензибилитета данашњег времена у тематском погледу фаворизовала такозване либералне садржаје данашње културе и друштва, у првом реду карактеристичне за урбани простор, такође и нове технолошке и информативне медије као његове видљиве симболе.

Неоидеолошки мотивисана критика, која у нашој средини више не делује тако непосредно као што је у једном тренутку изгледало да ће деловати, искључиво такву оријентацију и даље сматра модерном, савременом, исправном и естетски релевантном. Таква оријентација књижевности може бити савремена, она то у одређеном смислу и јесте, у томе се слаже већина данашње критике, зато што једним делом одговара новим садржајима и изазовима данашње културе и живота у њеним оквирима јер донекле покрива актуелну иконографију промењеног културног сензибилитета у којем настаје. Али она сама по себи и само због тога не може априори бити естетски вредна и модерна, јер је као таква само један од могућних уметничких израза савременог живота и његове сложености и савремене књижевности и њене ширине. Она чак није ни етички довољно и адекватно мотивисана ако није уметнички остварена, поготово то није тада, јер је уметничка оствареност књижевног текста, поред естетске, интенционално условљена и етичком основом. И обрнуто. Она дакле може и треба да буде део садржине данашње књижевности, јер је део стварности, али само уколико није апсолутизована, уколико није представљена као једина вредна и могућна поетичка опција нашег изузетно сложеног и умногоне противуречног времена и културе.

Модерност и одговарајући естетски ниво књижевности, међутим, пре свега се остварују уметничком индивидуализацијом језика и књижевног облика у којем настају, слободном стваралачком имагинацијом неспутаном било каквим нормама и очекивањима ванкњижевне природе, као и одговарајућим индивидуалним доживљајем непосредне стварности и њеном јасном перцепцијом. Модерност и естетски ниво књижевности остварују се и по аналогiji с ранијим културним, књижевнотрадицијским и егзистенцијалним еквивалентима на које се посредно ослањају и из којих суштински произилазе. Другачије речено, остварују се у нужном и продуктивном споју књижевне традиције и модерне стваралачке

имагинације, а не искључиво формалним и унисоним прихватањем очекиваних композиционих, морфолошких и стилских средстава и само једне врсте изабране и предвидљиве садржине. Ако таква садржина и идеолошка порука коју она сугерише постану најважнији услов стваралаштва, а тиме и вредновања и тумачења књижевних дела, онда и критика која их афирмише неминовно прелази у конформизам, униформност, конвенцију и догму, као што је то најчешће био и књижевни текст на који се односи. А то је управо оно што у књижевности као изразу индивидуалних стваралачких могућности, изворних духовних потреба и слободне ауторске имагинације не одговара њеној природи и естетској функцији у било ком времену да настаје, поготово у данашњем.

Др Марко Ј. Недић
Секретар Одбора Одељења за књижевност и језик
Матица српска, Нови Сад
markone43@gmail.com